

VU Research Portal

Romanisering van rurale gemeenschappen in de Civitas Batavorum

Heeren, S.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Heeren, S. (2009). *Romanisering van rurale gemeenschappen in de Civitas Batavorum: De casus Tiel-Passewaaij*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Rijksdienst Archeologie Cultuurlandschap en Monumenten.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting

Inleiding

Met het begin van de Romeinse tijd in ons gebied (ca. 15 v.Chr.), zijn er al snel veranderingen waar te nemen in de lokale gemeenschappen van het Bataafse rivierengebied. Door de structuur en organisatie van de rurale nederzettingen en grafvelden alsmede hun materiële cultuur te bestuderen in een zo gedetailleerd mogelijk chronologisch kader, moet worden vastgesteld welke veranderingen in de lokale gemeenschappen optraden en wanneer dat gebeurde. Op deze wijze wordt in beeld gebracht hoe de lokale groepen veranderden van vrijwel zelfvoorzienende gemeenschappen, functionerend in een weinig ontwikkeld nederzettingssysteem, in afhankelijke, voor de markt producerende gemeenschappen die relaties onderhielden met urbane en militaire nederzettingen. De uiteenlopende veranderingsprocessen op het gebied van (materiële) cultuur, sociale relaties, identiteiten maar ook productie en handel, worden vaak samengevat onder de term romanisering.

Het belangrijkste bronnenmateriaal van deze studie wordt gevormd door de resultaten van het archeologisch veldonderzoek te Tiel-Passewaaij. Doordat een ensemble van een begraafplaats en twee nederzettingen nagenoeg volledig kon worden opgegraven, in combinatie met een uitstekende conservering van vondsten en sporen, is een historische beeldvorming van hoge kwaliteit mogelijk. Daarnaast zijn er andere opgravingen die op kleinere schaal of op specifieke onderdelen dezelfde kwaliteitsvolle informatie hebben opgeleverd. Deze onderzoeken zullen worden gebruikt om het beeld van Tiel-Passewaaij te ondersteunen danwel aan te vullen of nuanceren. Het archeologische onderzoek te Tiel-Passewaaij moge dan speciaal zijn, de bestudeerde gemeenschap was eerder doorsnee. Er is geen enkele aanwijzing dat de agrarische gemeenschap van Tiel-Passewaaij op hoofdpunten verschilde van de vele andere plattelandsgemeenschappen. De *case study* van Tiel-Passewaaij wordt dan ook representatief geacht voor de plattlandsbevolking van de grotere regio.

Chronologisch en geografisch is deze studie beperkt tot de laatste decennia van de Late IJzertijd en de Romeinse tijd (ca. 50 v.Chr.-450 n.Chr.) in het rivierengebied. Incidenteel komen ook andere vindplaatsen van Romeins Nederland aan de orde.

Theoretisch kader

Het concept romanisering wordt al lang in de provinciaal-Romeinse archeologie gehanteerd maar is ook zwaar bekritiseerd. In paragraaf 1.2 wordt de geschiedenis van het gebruik van de term geschetst om het vervolgens te herdefiniëren en toe te passen op het rurale perspectief van deze studie. In de 19e en 20e eeuw is romanisering vooral als een koloniaal begrip gehanteerd, dat vooral oog had voor de Romeinse kant van de zaak en weinig voor de overwonnen volken. Dit perspectief kwam voort uit het Europese kolonialisme van die tijd en vooral uit het eenzijdig hanteren van Romeinse geschreven bronnen. In de jaren '90 werd een andere richting ingezet, door romanisering in te vullen als een beweging vanuit inheemse elites, die vanuit hun eigen motivatie aansluiting zochten bij Romeinse cultuuruitingen. Tegelijk was er een sterke opkomst van het zogenoemde post-koloniale gedachtengoed, dat de term romanisering liever geheel afserveerde, omdat het onlosmakelijk verbonden zou zijn met koloniale noties. Van de ene kant werd het het begrip romanisering taboe verklaard, van de andere kant werd er geen werkbaar alternatief geboden. Creolisering, globalisering, *'discrepant identities'* zijn enkele voorgestelde alternatieven, maar allen hebben zo hun eigen nadelen en kunnen niet alle thema's omvatten die wel onder de term romanisering bestudeerd werden. Het ontbreken van een alternatief is de eerste reden om in deze studie vast te houden aan romanisering en een tweede is de overtuiging dat een perspectief van de archeologie van rurale gemeenschappen voldoende aanknopingspunten biedt om de meeste kritiekpunten te omzeilen. Het is daarom beter om romanisering opnieuw te definiëren, in plaats van geheel te verwerpen.

Romanisering wordt in deze studie ingevuld als een proces dat optrad in elke contactsituatie tussen representanten van de Romeinse maatschappij en actoren van andere identiteit of etniciteiten. Het omvatte de overname en aanpassing van oorspronkelijk Romeinse ideeën, gebruiken en voorwerpen,

door actoren (groepen/individuen) uit alle geledingen van de maatschappij, op een eigen manier die aansluit bij hun zelfbeeld (identiteit), dat situationeel bepaald was. Romanisering is aldus geen lineair proces met een uniforme uitkomst, maar een individueel proces van creatieve culturele aanpassing die per groep, per situatie en per periode kan verschillen.

Naast romanisering speelt ook het begrip lokale gemeenschap een grote rol in deze studie. Deze term wordt gebruikt omdat de elders veel gebruikte term nederzetting niet geheel voldoet. In Tiel-Passewaaij zijn meerdere nederzettingen en een grafveld opgegraven en uit de analyse kwam naar voren dat de bewoners van meerdere nederzettingen samen gebruik maakten van één grafveld.

Vanwege deze uiteenlopende invulling van de sociale samenhang wordt de neutrale term lokale gemeenschap gehanteerd. Ten tweede is het perspectief van lokale gemeenschappen ingegeven door de manier waarop het Tielse vondstmateriaal in deze studie wordt gehanteerd. Bij de bespreking van de vondsten staat vooral de datering, geografische spreiding en interpretatie van categorieën materiële cultuur (*fibulae*, munten, militaria, vingerringen, etc.) centraal. Ze worden in hun onderlinge samenhang geanalyseerd en dus beschouwd als de weerslag van het hanteren van die objecten door de lokale groep als geheel. Er zijn te weinig aanknopingspunten voorhanden om binnen de lokale gemeenschappen sociale subgroepen of persoonlijke identiteiten te bestuderen aan de hand van de materiële cultuur – in tegenstelling tot de verwachting gaf ook het grafveld nauwelijks leeftijds- of geslachtsspecifiek gebruik van materiële cultuur prijs. De enige uitzondering zijn veteranen, die herkenbaar zijn door het gebruik van militaire uitrustingsstukken.

Paragraaf 1.4 plaatst de opgravingen van Tiel-Passewaaij in het kader van een eeuw veldonderzoek naar rurale nederzettingen. Van 1904 (de eerste opgraving naar een rurale nederzetting in het rivierengebied) tot in de jaren '60 was de vorm van huizen uit de Romeinse tijd onbekend. Men had wel ideeën over 'de Bataafse hut' en men reconstrueerde allerlei gebouwtjes, maar werkelijk overtuigende plattegronden werden in het rivierengebied niet aangetroffen. Dat Van Giffen's huisplattegronden uit Noord-Nederland deels ook op het rivierengebied van toepassing waren, wist men nog niet. Vanaf de jaren '60 werden veel huisplattegronden opgegraven, in eerste instantie met name op de zandgronden (Haps, Oss), maar later ook in het kustgebied (Rijswijk) en in het rivierengebied (Druten). De opgravingen werden grootschaliger en men streefde vervolgens naar het volledig vrijleggen van nederzettingen. Vanaf de jaren '80 volgden veel meer grote opgravingen maar werden ook belangrijke stappen gezet op het gebied van de interpretatie van rurale nederzettingen.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de geschiedenis van het onderzoek te Tiel-Passewaaij. De akkers en boomgaarden van Passewaaij werden in het kader van diverse veldkarteringen belopen, waarbij meerdere oppervlakteconcentraties werden waargenomen. Bij de eerste nieuwbouw van de wijk Passewaaij werd een opgraving door de gemeente Tiel en de ROB nog niet haalbaar geacht, maar wel gaven zij toestemming aan de vereniging van Tielse amateurarcheologen BATO om op te graven. In de jaren 1992-1995 werd de nederzetting aan de Oude Tielseweg partieel opgegraven. Toen de nieuwbouw vorderde en er een grafveld met crematiegraven werd aangesneden, werd er wel een proefsleuven campagne door de ROB op touw gezet (1995-1996). Dit onderzoek werd door de Vrije Universiteit overgenomen en tussen 1996 en 1999 werd dit grafveld vrijwel geheel opgegraven. Ondertussen waren er ook delen van een andere nederzetting (die aan de Passewaaijse Hogeweg) opgegraven. In aansluiting op het grafveld werd die nederzetting tot en met 2004 voor een groot gedeelte onderzocht.

In hoofdstuk 3 wordt de structuur en ontwikkeling van de bewoning centraal gesteld. De eerste paragrafen beschrijven de gehanteerde methoden en enkele problemen bij het vaststellen van de chronologie. Vervolgens wordt per fase beargumenteerd welke structuren, zowel in de nederzettingen als in het grafveld, gelijktijdig bestaan hebben.

De stroomrug waarop te Passewaaij gewoond werd, heeft zich ontwikkeld in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd. Vervolgens zijn er meerdere fasen van bewoning en rivieractiviteit die elkaar

afwisselden (bewoning perioden I en II). Deze IJzertijdbewoning is echter niet goed in beeld gekomen omdat ze wordt afgedekt door later afgezette kleilagen; alleen enkele vondstlagen in de geul laten zien dat er gewoond is. Na het afnemen van de rivieractiviteit bleef een restgeul over.

Met periode III worden structuren uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd aangeduid. Fase 1 van periode III behelst een cluster graven uit de periode ca. 150-80 v.Chr. De eerste bewoningssporen dateren van iets later, met een aanvangsdatering tussen ca. 75 en 25 v.Chr. (fase 2). In die vroege fase is er sprake van één of twee gelijktijdig bestaande boerderijen, die ver uit elkaar stonden, langs de restgeul geordend. Het grafveld was nog niet in gebruik, we weten niet waar deze mensen hun doden ter aarde bestelden. Op het erf er omheen stonden enkele kleine bijgebouwen en vooral zijn er veel kleine drainagegreppels te zien. Een lange greppel parallel aan de restgeul scheidde de stroomrug van de lagere komgronden en liep van de ene bewoningskern aan de Passewaaijse Hogeweg naar de andere aan de Oude Tielseweg.

Vanaf ca. 40 begon de structuur van de bewoning te veranderen (fase 3). Nieuwe huizen waren veel korter en niet langer parallel aan de restgeul geordend. Een belangrijke ontwikkeling was de inrichting van het centrale grafveld: de eerste graven zouden vanaf ca. 50 n.Chr. kunnen dateren. Wat betreft de bijgebouwen is er een duidelijke afname in kleine spiekers te signaleren, maar wel nam het vloeroppervlak van de nieuwe bijgebouwen toe. In de tweede helft van fase 3 (ca. 90-150 n.Chr.) werden enkele boerderijen voorzien van een houten veranda of porticus en werden lange, kaarsrechte greppels van honderden meters lang gegraven die vanuit de nederzetting richting de komgronden en het grafveld liepen. Een van de bijgebouwen is erg groot en mag als *horreum* in Romeinse stijl gezien worden.

Vanaf ca. 150 zijn er wederom veranderingen te bespeuren. De lengte van gebouwen nam toe en de constructie veranderde ingrijpend. Sommige van deze gebouwen zijn van vensterglas en enkele dakpannen voorzien en enkele paalkuilen zijn op liggende planken gefundeerd, wat kenmerken kunnen zijn van militair geïnspireerde architectuur, net als de veranda's in de vorige fase. De grote verkavelingsgreppels werden opnieuw uitgegraven en wat betreft bijgebouwen werd er zowel een groot *horreum* als een grote stal gebouwd. In die laatste zijn waarschijnlijk paarden gehuisvest geweest.

In de 3e eeuw (fase 5 en 6) zijn er aanvankelijk nog twee en later slechts één huis over. Ook in het grafveld is de demografische neergang evident. Desondanks kende fase 5 nog wel een groot *horreum* en dito stal, en bovendien veel zilvergeld. In fase 6 zijn noch grote aantallen munten noch grote bijgebouwen vastgesteld. Op basis van onder meer twee munten van Philippus Arabs wordt fase 6 ca. 240-270 gedateerd.

Fase 7 valt in de eerste helft van de laat-Romeinse periode, ca. 280/290?-350? De dateringen zijn niet scherp en een eventuele discontinuïteit vanuit de midden-Romeinse nederzetting is onzeker. Er wordt echter wel een korte onderbreking in de bewoning aangenomen. Een combinatie van de uitheemse huisplattegronden en een vondstenspectrum uit Noord-Nederland vormt de basis voor de aanname dat het om immigranten gaat. Fase 8, de tweede helft van de laat-Romeinse tijd (ca. 350-450?), kent geen bewoningssporen maar wel één inhumatie en losse mobilia, vooral enkele kostbare fibulae, die mogelijk als rituele deposities gezien moeten worden.

Het voorgaande heeft betrekking op de opgravingen van het grafveld en de twee nederzettingen. paragraaf 3.4 beschrijft de overige vindplaatsen, die door boringen, oppervlaktekartering en kleine waarnemingen bekend zijn. Het gaat om een grote nederzetting (Hogeweg/Zennewijnenseweg), een grafveld met een laat-1e-eeuws crematiegraf, kringgreppels en een laat-Romeinse of vroeg-middeleeuwse inhumatie en mogelijk een heiligdom, alsmede een door de Waal verspoeld nederzettingsterrein verder naar het oosten.

De demografie van de lokale gemeenschap komt in hoofdstuk 4 aan de orde. Tiel-Passewaaij is de eerste vindplaats in Romeins Nederland waarbij meerdere nederzettingen en het bijbehorende grafveld grotendeels zijn opgegraven en gepubliceerd. Dit biedt de mogelijkheid om de populatie via twee

verschillende methoden te benaderen, namelijk via de nederzettingsgegevens (aantal gelijktijdig bestaande huizen per fase) en via het grafveld (aantal gelijktijdige graven per fase). De trend van bevolkingsgroei- en -afname is in beide gelijk, namelijk een bevolkingsoptimum rond 90-120 (grafveld) en 90-150 (nederzetting) en het einde tussen 250 en 270, maar de aantallen lopen flink uiteen. De begraafgemeenschap bestaat op het hoogtepunt uit ca. 77 personen, terwijl beide nederzettingen opgeteld dan maximaal ca. 56 mensen tellen maar waarschijnlijk minder. Wellicht zijn ook bewoners uit andere nederzettingen dan de twee opgegraven complexen in het grafveld begraven, maar ook enkele andere variabelen (zoals gebruiksduur van de houten woonstalhuizen) moeten kritisch worden bekeken.

Hoofdstuk 5 richt zich op een sociale, economische en culturele interpretatie van de vondsten. Centraal staat de vraag wat de materiële cultuur van de Tielse gemeenschap kan vertellen over contacten van de mensen met de buitenwereld en de veranderingen die de contacten teweeg hebben gebracht.

Bij de sociale en culturele interpretaties vormen de militaria en zegeldoosjes het startpunt. Eerdere analyses (Nicolay en Derks/Roymans) maakten duidelijk dat de militaria zijn meegenomen door oud-soldaten uit het Romeinse leger, die terugkeerden naar hun nederzettingen van oorsprong. Tijdens de dienstdienst van maar liefst 25 jaar hadden zij veel Romeinse gewoonten en materiële cultuur leren kennen, en die kennis namen zij mee naar de Bataafse nederzettingen waar zij zich opnieuw vestigden. De militaria zijn te beschouwen als memorabilia, aandenken aan de 25 jaar militaire dienst. Zegeldoosjes zijn verbonden met de praktijk van het verzegelen van correspondentie op houten plankjes met was. Ze zijn indirect een aanwijzing voor geletterdheid. Aangezien geschreven en verzegelde brieven vooral in het leger werden gebruikt, mag de oorsprong van de geletterdheid bij dezelfde veteranen worden gezocht.

In de lijn van de argumentatie van zegeldoosjes en militaria kunnen ook veel andere categorieën metaalvondsten worden geplaatst. Sleutels en sloten, unsters en gewichten, zegelringen, maar ook toiletgerei voor lichaamsverzorging, zijn zaken die men oorspronkelijk in het leger hanteerde. De oudste voorbeelden en de kennis over het gebruik ervan zullen eerst door veteranen zijn geïntroduceerd en pas later zullen gelijke voorwerpen van de markt zijn verkregen. Voor veel gedraaid aardewerk, dat onder andere met Romeinse manieren van eten en drinken en de Mediterrane smaak in maaltijden samenhangt, geldt hetzelfde: de eerste vraag naar deze producten is door veteranen gecreeërd, maar vervolgens vond het veel breder ingang en zal het ook door andere leden van de gemeenschap gehanteerd zijn en zullen de producten van de markt betrokken zijn.

Omdat zaken als lichaamsverzorging en decoratie (fibulae, armbanden, vingerringen, haarnaalden) met uiterlijk samenhangt, hebben ze ook betrekking op de identiteit van individuen. Zeker in de 1e eeuw mag het feit dat veteranen terugkeerden en zich van de 'Romeinse' materiële cultuur bedienden, ook als teken worden opgevat dat zij zich (deels) Romeins voelden.

Bij economische interpretaties wordt allereerst het handgevormde aardewerk bestudeerd. Centraal staat de veronderstelling dat het aantreffen van een spectrum voornamelijk handgevormd aardewerk, alsmede weefgewichten en spinklossen, een grotendeels zelfvoorzienende economie weerspiegelt, aangezien huisnijverheid (zoals pottenbakken en textielvervaardiging) plaatsvond naast de agrarische hoofdactiviteit (akkerbouw en veeteelt). Wordt er daarentegen vooral gedraaid aardewerk aangetroffen, dan speelt huisnijverheid blijkbaar nauwelijks meer een rol en mag een integratie in de markteconomie worden aangenomen, omdat men zich kon concentreren op de agrarische hoofdactiviteit en men vaatwerk, kleding en andere zaken die voorheen zelf gemaakt werd, van de markt betrok, in ruil voor een agrarisch surplus.

De afname van handgevormde waar is zowel in graven als in nederzettingen contexten tot uiting gekomen en beide laten dezelfde trend zien. De omslag van een geheel handgevormd spectrum aardewerk (periode van Augustus) naar een geheel gedraaid spectrum (in de periode 90-120 verdween

het laatste handgevormde aardewerk) voltrok zich in ongeveer een eeuw. Na die tijd betrok men allerlei zaken van de markt.

Hoofdstuk 6 betreft de lokale economie. In de eerste paragrafen wordt gepoogd om de lokale agrarische productie in beeld te krijgen. Voor de veeteelt wordt informatie over de gebouwen (hoofdgebouwen met staldeel, bijgebouwen die als stal dienst deden) gecombineerd met de gegevens van het dierlijk botmateriaal. De akkerbouw wordt bestudeerd door botanische macroresten (granen en zaden) te kwantificeren aan de hand van de capaciteit van de graanopslagschuren (vloeroppervlak). Vervolgens wordt de demografie en de voedselbehoefte van de lokale bevolking gecalculleerd, net als het beschikbare areaal voor akkerbouw in de microregio. Dit rekenmodel resulteert in de vaststelling dat een groot deel van de graanvoorraad die geproduceerd kon worden, lokaal geconsumeerd moet zijn. Pas toen de bevolking al weer afnam kan er enig surplus aan graan zijn gegenereerd. Aangezien er weinig graan over was voor surplusleveranties, bestond het agrarische surplus waarschijnlijk grotendeels uit dieren en dierlijke producten. De sectie over veestalling toonde reeds aan dat de stallingscapaciteit in de nederzetting substantieel was. Als we ons vervolgens realiseren dat slechts kleine delen van de kudden op stal stonden, mogen we van grote aantallen dieren uitgaan. Totnu toe ging het vooral om de lokale productie. Een andere benadering is de lokale consumptie bestuderen. De aantallen van de in hoofdstuk 5 bestudeerde importen zijn groot en hebben naast eerste levensbehoeften als kleding en vaatwerk ook betrekking op luxe-producten als toiletgerei en persoonlijke sieraden. Enerzijds gaat het om relatief goedkope mobilia, anderzijds zijn de aantallen wel zo groot dat de lokale gemeenschap een substantieel surplus naar de markt moet hebben gebracht om tegen die omvangrijke consumptie op te wegen.

Het bovenstaande heeft uitsluitend betrekking gehad op de casus Tiel-Passewaaij. Deze studie gaat echter over de Bataafse *civitas* als geheel. Hoofdstuk 7 betreft een regionale vergelijking die moet onderzoeken in hoeverre Tiel-Passewaaij een doorsnee gemeenschap vertegenwoordigt of juist een uitzondering is. Daartoe worden andere opgravingen in het Bataafse gebied bestudeerd om op specifieke onderdelen te vergelijken met Tiel-Passewaaij, aangevuld met enkele opgravingen in andere *civitates* van Germania inferior.

Bijna alle nederzettingen kennen dezelfde gebouwde structuren als Tiel-Passewaaij: houten woonstalboerderijen zijn de norm in het rivierengebied. Er is een grote variatie aan constructiewijzen, maar voor alle typen gebouwen die in Tiel zijn gevonden, zijn wel ergens parallellen te vinden. Daarnaast zijn er enkele nederzettingen, zoals bijvoorbeeld te Druten-Klepperhei, waar in de late 2e eeuw een villa in steen wordt opgetrokken. Die ontwikkeling is wezenlijk anders dan die in Tiel-Passewaaij.

De Tielse situatie, waar is vastgesteld dat de begraafgemeenschap groter is dan de beide woongemeenschappen (nederzettingen) is niet uniek. Bij Oss-Ussen en Zaltbommel-De Wildeman is hetzelfde vastgesteld en bij Wijk bij Duurstede-De Horden en De Geer, Nijmegen-Hatert mogen we dat vermoeden. Waarschijnlijk is het voorkomen van collectieve grafvelden, die gebruikt werden door de bewoners van meerdere nederzettingen, eerder regel dan uitzondering.

Vergelijkbaar met het grote greppelsysteem dat in Tiel-Passewaaij het grafveld, de nederzettingen alsmede de weide- en akkergronden incorporeerde, zijn ook dergelijke greppels vastgesteld in de microregio Wijk bij Duurstede, Oss-Ussen, Druten-Klepperhei, Oosterhout-Van Boetzelaerstraat en Geldermalsen-Hondsgemet. Ook buiten het Bataafse gebied worden deze gevonden, zoals te Rijswijk-De Bult en Midden-Delfland. Andere opgravingen zijn te klein om een omvangrijk greppelsysteem vast te stellen maar we vermoeden dat dergelijke greppels overal werden aangelegd vanaf de (laat)Flavische tijd.

Het vondstenspectrum, en dan vooral de duizenden metaalvondsten, van Tiel-Passewaaij, wekt de indruk uitzonderlijk te zijn. Enkele kleinere opgravingen die met dezelfde methoden (onder andere intensief gebruik van de metaaldetector) zijn onderzocht, bewijzen het tegendeel. Bij Tiel-Medel

vindplaats 6, Geldermalsen-Rijs en Ooyen zijn, omgerekend naar aantallen per hectare, dezelfde aantallen en dezelfde categorieën metaalvondsten geborgen. Iets dergelijks werd vastgesteld voor de assemblages aardewerk uit de vroege 1e eeuw: Tiel-Medel vindplaats 6 en Utrecht-Hogeweide hebben assemblages aardewerk opgeleverd die vergelijkbaar zijn met dat van Tiel-Passewaaij als het om percentages handgevormd versus gedraaide keramiek gaat en om de functionele categorieën van de gedraaide waar. De grafvelden Nijmegen-Hatert en Tönisvorst-Vorst (buiten het Bataafse gebied) kenden ongeveer dezelfde grafgiften als Tiel-Passewaaij en laten vergelijkbare trends in de afname van handgevormde waar zien. Een enkel grafveld, zoals Geldermalsen-Middengebied, kent rijkere grafgiften, zoals bronzen vaatwerk.

Samenvattend mogen we concluderen dat Tiel-Passewaaij in veel opzichten (aard van de gebouwde structuren, gemeenschapsdefinitie, grafritueel, chronologie, materiële cultuur) een doorsnee rurale gemeenschap vertegenwoordigt. Uiteraard is op diverse punten een regionale variatie geconstateerd zodat Tiel-Passewaaij niet op alle punten geheel de norm kan zijn, maar de verschillen zijn veel geringer als de overeenkomsten. Tiel-Passewaaij kan met recht als type-site voor de rurale bewoning in het Bataafse gebied worden beschouwd.

Door de hoofdstukken 3 tot en met 6 over Tiel-Passewaaij te combineren met de regionale vergelijking van hoofdstuk 7, kunnen in hoofdstuk 8 enkele sociale, culturele en economische thema's worden uitgewerkt voor de Bataafse *civitas* als geheel.

De nederzettingen Wijk bij Duurstede-De Horden en Oss-Westerveld hebben ongeveer een zelfde aanvangsdatering als Tiel-Passewaaij, namelijk een generatie voorafgaand aan de Romeinse tijd (ca. 60-30 v.Chr.). Oosterhout-Van Boetzelaerstraat en Geldermalsen-Hondsgemet zijn ouder, die kennen een aanvangsdatering eerder in de Late IJzertijd. In die periode is er echter meer wateractiviteit, waardoor minder nederzettingen generaties lang bewoond konden blijven vanwege overstromingen. In de Late IJzertijd nam de rivieractiviteit af en is er bevolkingstoename en een verdichting van de bewoning waar te nemen. Dit kan deels samenvallen met de historisch bekende immigratie van de Chatten, maar ook zullen immigranten uit andere regio's naar dit gebied zijn getrokken. Vanaf de toename van bevolkingsdichtheid in 1e eeuw v.Chr. blijven veel nederzettingen voortbestaan tot ver in de midden-Romeinse tijd.

Het hele gebied kent een sterke ontvolking in de 3e eeuw. In andere opgravingen zoals Oss-Westerveld en Wijk bij Duurstede-De Horden lijkt sprake te zijn van discontinuïteit vanaf de vroege 3e eeuw, terwijl Tiel-Passewaaij en Nijmegen-Hatert doorlopen tot na het midden van de 3e eeuw. De precieze chronologie en oorzaken blijven voorlopig onduidelijk. Uitzonderlijk is de laat-3e-eeuwse en vroeg-4e-eeuwse nederzetting van Tiel-Passewaaij. We weten dat meer vindplaatsen in die tijd bewoning kenden (bijvoorbeeld Wijk bij Duurstede-De Geer), maar Tiel-Passewaaij is de eerste nederzetting waarvan de gebouwde structuren en de vondsten zijn gepubliceerd.

Uit de tweede helft van de laat-Romeinse tijd zijn wat meer vindplaatsen bekend: Geldermalsen-Rijs en Ooyen is een in die tijd bewoonde nederzetting, terwijl de grafvelden van Tiel-Passewaaij (zowel het centrale grafveld als dat in de uiterwaard), Zoelen-Mauriksestraat, Zoelen-Scharenburg, Zaltbommel-De Wildeman, Geldermalsen-Middengebied één of enkele 4e-5e-eeuwse inhumaties hebben opgeleverd.

Wat betreft het grafritueel zijn ook regionale trends geobserveerd. Het grafritueel van de Late IJzertijd en vroegste Romeinse tijd is, in tegenstelling tot nederzettingen uit die periode, slecht bekend. Het gaat om kleine clusters graven, waarschijnlijk om begraaflocaties van één huishouden. Omdat incomplete onverbrande skeletten eveneens worden gevonden, kan ontvlezing in die periode een rol spelen. Vanaf ongeveer het midden van de 1e eeuw n.Chr. ontstonden de eerste collectieve grafvelden zoals Tiel-Passewaaij, Zaltbommel-De Wildeman en Oss-Ussen. Nijmegen-Hatert is iets ouder. De graven waren veel zichtbaarder en rijker aan bijgiften. Het nieuwe grafritueel en de nieuwe collectiviteit van de begraafplaats is waarschijnlijk een gevolg van de integratie van de gemeenschappen in de Romeinse maatschappij. Ondanks die achtergrond, alsmede het gebruik van

'Romeinse' materiële cultuur, mag het grafitueel op zich niet als geromaniseerd worden beschouwd, omdat er nauwelijks specifiek Romeinse elementen (zoals bustumgraven, grafstenen en grafinventarissen met jachtwapens, sieraden of schrijfgerei) worden overgenomen.

Grote greppelsystemen zoals te Tiel-Passewaaij worden overal vastgesteld waar het opgegraven oppervlak groot genoeg is om ze waar te nemen. Deze greppels zijn vaak kaarsrecht, honderden meters lang en, voor zover er hoeken of kruispunten zijn opgegraven, in een Romeinse maatvoering uitgedrukt. Mogelijkerwijs waren Romeinse landmeters betrokken bij de aanleg. In de Romeinse wetgeving is er een nauwe samenhang tussen afgebakende landerijen, landbezit en het betalen van belastingen. Mogelijk geldt dit ook voor het Bataafse gebied. In de vroeg-Romeinse tijd hadden de Bataven vrijstelling van belasting, in ruil voor de intensieve recruitering van Bataafse jongemannen voor de Romeinse hulptroepen. We weten niet wanneer die belastingvrijheid eindigde, maar gezien het voorkomen van de greppelsystemen vanaf de (laat-) Flavische tijd of vroege 2e eeuw en hun verband met belastingbetaling, zou die belastingvrijheid wel eens in die tijd beëindigd kunnen zijn. Of dit direct na de Bataafse opstand gebeurde, bij de vestiging van de provincie Germania inferior of pas bij juridische hervormingen onder Trajanus kan niet worden vastgesteld. Behalve samenhang met het betalen van belasting, is het ook mogelijk dat de greppels samenhangen met de registratie van landbezit danwel landgebruik in officiële registers. Die zijn niet concreet bekend voor ons gebied maar moeten in elke provincie bestaan hebben.

In Tiel-Passewaaij zijn importen van vissaus- en olijfolieamforen voor de vroege 1e eeuw vastgesteld. Andere vindplaatsen kennen dezelfde amforen maar daarbij ook botanische resten van uitheemse voedselgewassen, zoals koriander. Samen wijzen deze zaken op het overnemen van Mediterrane smaakelementen in de maaltijd. Of de basis van de maaltijd ook veranderde is niet te zeggen: nog altijd werden dezelfde graangewassen verbouwd, maar de manier waarop ze geconsumeerd werden (pap of brood?) zou veranderd kunnen zijn. Na de uitheemse voedselwaren vond de wrijfschaal vanaf het midden van de 1e eeuw ingang, wat ook op nieuwe keukenpraktijken wijst. Het in toenemende mate voorkomen van serviezen en servies-achtige verzamelingen aardewerk is een aanwijzing voor het gebruik van vaatwerk op de Romeinse manier, dat wil zeggen het gebruik van borden, bekertjes en schalen, alsmede het wisselen van vaatwerk per onderdeel van de maaltijd. De overname van Romeinse elementen met betrekking tot eetgewoonten en de maaltijd, die deel uitmaken van dagelijkse gewoonten en persoonlijke identiteit, is een indicatie dat romanisering ook op die terreinen optrad.

Hoofdstuk 9 gaat in op het romaniseringstraject van het Bataafse gebied, ofwel de Bataafse manier van Romeins zijn. De nieuwe inhoud van de term romanisering steunt op twee pijlers: enerzijds een herdefinitie van het concept, en ten tweede het gehanteerde perspectief, namelijk dat van de materiële cultuur van rurale gemeenschappen. Het op deze wijze toegepaste romaniseringsbegrip komt aan de meest dringende bezwaren uit post-koloniale hoek tegemoet en kan bovendien het unieke traject van de Bataafse romanisering laten zien.

Paragraaf 9.2 vat de diverse ontwikkelingen aangaande romanisering samen. Als uitgangspunt geldt de situatie in de Late IJzertijd, waarin enkele verspreide erven met een woonstalhuis en enkele kleine bijgebouwen het nederzettingsbeeld bepalen. Indien de slecht herkenbare en schaarse graven worden teruggevonden gaat het om enkele geclusterde crematiegraven of onverbrande skeletresten. Het vondstenspectrum bestond geheel uit handgevormde keramiek met een enkele import van verder weg. In de tijd van Augustus en Tiberius nam het aantal importen toe maar veranderde de structuur van de nederzetting niet. In de vroegste tijd kunnen die importen gekocht zijn met de soldij van familieleden die in het leger dienden. In de Tiberische tijd zijn er concrete aanwijzingen dat de eerste hulptroepers als veteraan terugkeren en dat die verantwoordelijk zijn voor de veranderende materiële cultuur. Vanaf het midden van de 1e eeuw n.Chr. werd de nederzetting anders opgezet en was er sprake van kleinere huizen met een andere oriëntatie. Bij die kleinere huizen stonden minder bijgebouwen maar zijn wel de eerste grotere graanschuren herkenbaar. De handgevormde keramiek maakte nog ongeveer

de helft van al het aardewerk uit. Wat betreft het grafritueel ging men de doden van meerdere families verdeeld over meerdere nederzettingen samen in een collectief grafveld begraven. De verandering in vondstenspectrum is ten eerste een aanwijzing dat men nieuwe Romeinse gebruiken (zoals tafelmanieren: eten en drinken met borden, bekertjes, schalen en voedselbereiding met een wrijfschaal) praktiseerde. Het veranderende spectrum aardewerk en de bijgebouwen geven verder aan dat de lokale economie in Romeinse economische structuren integreerde: men leverde producten aan de markt en kreeg daar importen voor terug. Deze integratie op sociaal, cultureel en economisch vlak hadden ook hun weerslag op de zelfdefinitie van de lokale gemeenschap, getuige de veranderingen in het grafritueel.

De veranderingen gingen verder aan het einde van de 1e eeuw en de vroege 2e eeuw. De bouwwijze van sommige hoofdgebouwen veranderde, naar Romeinse militaire voorbeelden. Bovendien werden systemen van lange rechte greppels aangelegd die de nederzettingen omvatten en ook landbouwgronden verkavelden. Beide elementen hebben het aanzicht van het landschap veranderd, waardoor we kunnen spreken van de romanisering van het landschap. Bataafse soldaten kregen veel vaker het burgerrecht, waardoor de sociale stijgingskansen voor hen en hun familie aanmerkelijk toenamen. Elke nederzetting kende één grote graanshuur en ook werden er losse stalgebouwen gebouwd, terwijl de woonhuizen nog steeds een staldeel hadden. We mogen op lokaal niveau een centralisering van de productie veronderstellen en waarschijnlijk nam ook de omvang van de kudden toe. Al het aardewerk betrof gedraaide importkeramiek. De lokale gemeenschappen waren in staat om een substantieel surplus te produceren en zetten dat op de markt af, in ruil voor importproducten. Dat waren eerste levensbehoeften, zoals vaatwerk, kleding en aanvullende voedselwaren, maar ook luxeproducten. Uit deze periode dateren ook de meeste stukken toiletgerei, fibulae, sleutels en andere materiële cultuur, wat als teken mag worden opgevat dat allerhande van oorsprong Romeinse gebruiken in deze periode gemeengoed werden op het Bataafse platteland.

We kunnen stellen dat de Bataafse plattelandsbevolking vanaf de vroege 2e eeuw in sociaal, politiek-juridisch, economisch en cultureel opzicht geïntegreerd was in de Romeinse maatschappij. Tegelijkertijd bleef een Bataafse identiteit bestaan. Dat blijkt niet alleen uit de epigrafie waarin we Romeinen tegenkomen die hun Bataafse afkomst vermelden, maar ook door de continuïteit in huizenbouwtraditie en grafritueel, die weliswaar door de tijd heen licht veranderden maar waarin geen distinct Romeinse elementen herkenbaar zijn.

De Bataafse manier van Romeins zijn hield voor sommige inwoners van het rivierengebied in dat zij dienst namen in het Romeinse leger en op die manier carrière maakten. Anderen produceerden een agrarisch surplus en kregen daarvoor Romeinse objecten terug, die zij leerden te appreciëren door contacten die zij in centrale plaatsen of de eigen gemeenschap opdeden. Alle plattelandsbewoners participeerden op den duur in de Romeinse maatschappij, zij het in verschillende mate en op uiteenlopende manieren.

De boven geschetste romanisering is voortgekomen uit een verregaande beïnvloeding door het Romeinse leger. Grote aantallen Bataafse jongemannen deden dienst in het Romeinse leger en veel van hen keerden na 25 jaar terug naar de plaats van herkomst. Deze veteranen en hun familie – we kunnen spreken van *military families* - waren door de jarenlange krijgsdienst in hoge mate geromaniseerd en speelden daardoor een cruciale rol in het verspreiden van de Romeinse cultuur op het platteland na hun terugkeer. Die invloed is herkenbaar in het gebruik van mobilia maar ook in de constructie van sommige gebouwen van de rurale gemeenschappen. De *military families* kunnen als *transcultural mediators* beschouwd worden in het Bataafse romaniseringstraject. Een tweede aspect is het vestigen van legerkampen langs de Rijn, waardoor grote aantallen soldaten in het gebied werden gelegerd die niet voorzagen in hun eigen voedselbehoefte. Er ontstond een enorme vraag naar agrarische producten, waardoor rurale nederzettingen in de wijde omgeving in een systeem van surplusproductie en markttuitwisseling werden geïntegreerd. De romanisering die werd ingezet door teruggekeerde veteranen, kon dankzij de markttuitwisseling tot wasdom komen en tot de dagelijkse praktijk gaan behoren.